

חפירת שיח' בדר (תש"ט)

מאת

מ. אבי-יונה

משנכבשה גבעת שיח' בדר בידי היהודים, מיד התחילו מגיעות ידיעות על שרידים עתיקים שנגלו שם, ובעיקר על לבנים ורעפים רומ-איים שנמצאו, ורבים מהם טבועים בחותמת הלגיון העשירי L(egio) X F(retensis), הוא הלגיון שחנה בירושלים מחורבן בית שני ועד סוף המאה הג' לספה"נ בקירוב. ד"ר ב. מייזלר ריכז את הידיעות על גבעת שיח' בדר ובדק את המקום בדיקה שטחית בהשתתפות החוג לגיאוגרפיה היסטורית של האוניברסיטה העברית בירושלים. חקירת המקום נכנסה לשלב חדש בשעה שהוחלט, ביזמת המחלקה לפיתוח ירושלים של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, להקים שם את בניין הכינוסים והתערוכות. נתעורר הצורך להקדים לעבודת הבנייה חפירות-נסיון, כדי לעמוד על טבעם של השרידים הגלויים. בעזרתם הפעילה של ד"ר א. נבנצל ומר ר. שרייבמן זימנה החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה את הכספים הדרושים לפעולה זו מקרנות הסוכנות, עיריית ירושלים וקרן חוסר עבודה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים; מנהל מחלקת העתיקות של מדינת ישראל הסכים אף הוא להקציב למטרה זו סכום מסוים מכספי המחלקה, וגם הואיל להרשות למחבר להתמסר לביצוע החפירה. המשלחת, מטעם החברה בשותפות עם מחלקת העתיקות, כללה את מר משה דותן (המר) כעוזר ראשי, את מר פ. גולדשמיד כרשם ואת ה"ה ש. נחמני ומ. אברמסקי כעוזרים. הארדיכל י. פינקרפלד ערך את התוכניות. התצלומים המתפרסמים בדו"ח זה הם מעשה ידיה של גב' ה. ביברקראוט.

החפירה החלה ב-4 ליולי ש. ז. ונמשכה בתקן עובדים מלא (20 איש בקירוב) עד ל-31 ביולי. מאז ועד 12 באבגוסט עבדה קבוצת פועלים קטנה יותר. החפירות נערכו בשני שטחים (בס"ה 1750 ממ"ר בקירוב). רוב השרידים נתגלו בעומק קטן, בשיעור של 0.50 עד 1.50 מ' מתחת לפני השטח.

גבעת שיח' בדר קיבלה את שמה מנלי ערבי קטן, העומד בקצה הצפוני, לא רחוק מהכביש הישן המקביל לרחוב יפו של עכשיו; כביש

זה נמשך מעבר לגבעת שאול ומהווה חלק מעורק־התחבורה העתיק המחבר את קולוניה־מוצא אל ירושלים העתיקה. במרום גבעת שיח' בדר נמצא שדה שטוח מוקף גדרות; מידותיו 70×30 מ'; גובהו מעל פני הים 825 מ' בקירוב. דרומה משדה זו נמצה שדה שני הנמשך עד למחצבה גדולה; צפונה מאריכה שורה של שדות את מרום ההר בכיוון לדרך העתיקה. מערבה יורדת הגבעה בשתי מדרגות מוקפות גדרות; מזרחה נמצאת רק מדרגה רחבה אחת, היורדת אח"כ במורד תלול אל עמק המצלבה. החפירות נערכו בשבעה מקומות. שאנו מסמנים אותם באותיות א'—ז', אולם העבודה העיקרית נעשתה בשטחים ד' ו-ו'; ואלה הן תוצאות העבודה בכל שטח ושטח:

א. באמצע המדרגה המערבית העליונה: יסוד אבנים גסות ומעלין נבנה (בשינוי כיוון מועט) קיר מנזר (ר' סעיף ז' למטה). אל יסוד זה מתקרב קיר של אבנים קטנות יותר, שהוא כנראה חלק מיסודות חדר בנוי על המדרגה. החרסים היו כולם רומאיים.

ב. בקצה הדרומי של המדרגה המערבית: שרידי מחצבה קטנה; בקצה החציבה נשאר גוש־אבן הנפרד מהסלע על ידי חריצים עמוקים וצרים (ראה לוח ז', ציור 2); במחצבות העתיקות שימשו חריצים מעין אלה לצורך קביעת יתדות עץ. העובדים היו שופכים מים על היתדות, ומשנתפשט העץ מכוח ספיגת המים נבקע הסלע. בנידון שלנו נפסקה העבודה, כנראה, מחמת רכותו של הסלע. מעל למחצבה גראית שכנה המכילה כלי חרס הירודיים־רומאיים קדומים.

ג. בקצה הצפוני של המדרגה המערבית: שפך מעורב בלבנים וחרסים רומאיים עד לפני הסלע הנמצא בעומק 2.50 מ'.

ד. בשיא הגבעה: השרידים העיקריים של היישוב הקדום המתוארים להלן.

ה. באמצע המדרגה המזרחית: שפך בלי כל שרידי בנייה.

ו. ליד באר ערבית עתיקה בחלק הצפוני של המדרגה המזרחית: שרידי כנסייה ביזאנטית המתוארים להלן.

ז. בקצה הצפוני של החומה המערבית המגדירה את הרמה: שרידי מנזר המחוברים עם ו'.

על פי מה שהעלינו בחפירות אנו יכולים לקבוע לפי־שעה את התפתחות היישוב במקום בצורה זו:

שרידי היישוב הקדום ביותר כוללים מערכת חציבות בסלע (לוח ז', ציור 1). חציבות אלה מכוונות צפונה-דרומה (שתי) ומזרחה-מערבה (ערב). בראש הסלע נחצבו יסודות של כמה חדרים; במורדות הסלע, בקצות השדה שבמרום הגבעה, הושלמו היסודות בקירות בנויים. בשעת החציבה נתגלו בלי ספק בסלע הגיר הרך שבמקום כמה מערות טבעיות. מערות אחדות נהפכו לבורות מים וטוּחו; ואילו המערות האחרות לא טוּחו ושימשו כנראה מרתפים ואסמים. בעיקר ראוי ליתן את הדעת על מערה גדולה במזרח, ולה מדרגות חציבות בסלע. בצפון השטח נחצבה בריכה גדולה ולידה בריכה קטנה יותר (לוח ז', ציור 1). ובור גדול בעל מדרגות. תקופתו של יישוב זה נקבעה על פי השכבה שמעליה. במקום אחד נמצאה רצפת-טיח בגובה של 30—40 ס"מ מעל לפני הסלע החצוב. החרסים שנמצאו בין שתי הרצפות (והם אינם יכולים להיות מאוחרים מהרצפה העליונה) שייכים כנראה לאמצע המאה הראשונה לספה"נ. אף נמצאה שכבה של חרסים מטיפוס הירודי מאוחר מעל לפני המחצבה במקום ב' (ראה עמ' 20 לעיל). אנו רשאים אפוא לייחס את היישוב הזה לסוף ימי הבית השני ולהסמיכו לפעולות החציבה בסביבה, שנעשו, כנראה, לצרכי הבנייה המוגברת והולכת בירושלים המתרחבת בימי הירודס ואגריפס הא'. מחצבות דומות נמצאו כבר קודם-לכן במחנה יהודה, בין העיר ובין גבעת שיח' בדר. המתישבים היהודיים הרבו בחציבת בורות; בשטח קטן זה נמצאו עשרה בורות בקירוב, כל אחד בעל כמה פתחים. לפי עדות החרסים הנ"ל באה ההתיישבות השנייה מיד לאחר חורבן הבית. הכמות הגדולה של הלבנים והרעפים הרומאיים באתר מוכיחה, שהמקום נמצא אז בידי חיילי הלגיון העשירי. כנראה נתפסה העמדה כמשלט בדרך לירושלים, והרומאיים ניצלו את האפשרויות התעשייתיות במקום. כמה סימנים מעידים על תעשיית לבנים. בבורות שונים נמצאו כמויות גדולות של חוואר חולי ירקרק-צהבהב, שבוודאי הובא ממקום אחר (אולי מסביבות מוצא-קסטל). נמצאו גם לבנים שרופות עשויות מאותו חומר, וכן כמות ניכרת של terra rossa אדומה-חומה, ששימשה גם היא לתעשיית הלבנים. ברוב הלבנים שנמצאו אין סימני טיח, ז"א שהן לא היו עדיין בשימוש. נמצאו לבנים ורעפים מטיפוסים שונים, ביניהם לבני בית מרחץ (היפוקאוסט), צינורות וכדומה. טביעות מסוגים רבים (בס"ה 260) נאספו בשטח או נמצאו בחפירות. החופרים סבורים, שהמלבן

החצוב חציבה עמוקה (הנראית בלוח ז', ציור 1 מלפנים), שימש פעם כבשן; הטיח בקירותיו כולו שחור מפיה. בממגורה העגולה שבפינתו נמצאו כמויות גדולות של טין כנ"ל. מקום ההסקה היה כנראה בחציבה הגדולה דרומה ממנו (ברקע התמונה), והחום היה עובר דרך הנקב בסלע הנראה בתצלום. ליד החציבות האלה גם איבוס חצוב וכמה תעלות, כנראה מקומות לכיור לבנים בדפוס.

בשלב השני של ההתיישבות הרומאית הוכשר המקום למטרה אחרת, אולי לצרכי מגורים או לתעשייה שונה מן הראשונה. בתקופה זו נסתם "מקום ההסקה" וסודרה רשת של צינורות-חרס העוברת לכל אורך החלק המערבי של שטח החפירה. צינור אחד היה עובר מעל פני בור (בור של שופכים?) ונשפך לקימור הבנוי אל תוך הבור הקדום בעל המדרגות. צינור אחר נמשך עד לפרשת צינורות; משם היה צינור אחד יוצא אל החציבה הגדולה מצד אחד וצינור שני אל מחוץ לגבעה מהצד השני. מכשיר מיוחד, שנעלם מאז, איפשר בלי כל ספק לכוון את מי הגגות למקוה-המים הפנימי עד שזה נתמלא; העודף נשפך דרך חור מיוחד אל הבור הסמוך; ואם נתמלאו שניהם, הועברו המים מחוץ לבניין. מצינור זה היוצא לחוץ נמצאו כמה מטרים באתר, וגם תא-ביקורת המכוסה בלבנה הטבועה בחותמת הלגיון (לוח ו', ציור 3). לאותה תקופה יש לייחס גם את שני המרתפים הבנויים והמטוייחים, בעלי המדרגות, אשר נתגלו בחלק הדרומי-מערבי של החפירה, ובריכה גדולה ושטוחה, מטוייחת אף היא.

המציאות הקטנות בשטח זה כוללות כמות גדולה של לבנים ורעפים טבועים, בחותמת (לוח ו', ציור 4), כלי חרס, וביניהם שברי צלמיות בעלות חיפוי אדום. ראוי לתשומת לב ביחוד ראש בר-אווז מחרס. משוח בצבע אדום (לוח ו', ציור 4).

כלי החרס והחרסים, שיש בהם *terra sigillata* וחיקוייה ועד לכלים צבעוניים וכלים בעלי משח אדום מבריק, מאפשרים לייחס את השלב הרומאי השני לתקופה המסתיימת במאה הג', היינו בזמן (בסוף המאה) שעזב הלגיון העשירי את ירושלים ועבר לאילת. סתימת כמה בורות וגם כלי-חרס ביזאנטיים שנמצאו בבור הגדול מוכיחים על שימוש נוסף של המקום בתקופת קיומם של הכנסייה והמנזר במאות ה' והז'.

כאמור, היה בחלק הצפוני של המדרגה המזרחית בור ערבי עתיק.

בחפירות מסביב לו נחברר, שבור זה היה שייך לכנסייה ולמנזר הביזאנטיים. לכנסייה צורת בסייליקי עם אפסיס פנימית, בעלת אולם-תווך ושתי סיטראות (לוח ז', ציור 4); אורכה 17.5 מ', רוחבה 14 מ'. רוחב אולם-התווך (6 מ') כפול כרוחב הסיטראות. מהכנסייה נותרו רק היסודות, והם נחשפו עד לעומק של 2.50 מ', ורק במקום אחד, בסיטרה הדרומית נתגלו שרידי פסיפס המציינים את מפלס הרצפה. נראה שתיכף לגמר בנייתה נוספה עליה מצד דרום מערכת חדרים וחצרות, ובתוכה חדר צדדי לנאר-תקס (פרוזדור). מרוצף פסיפס לבן ו"שטיח" מרובע צבעוני בתוכו; שטיח זה מעוטר בדגם של עיגולים מתחברים. מזרחה מחדר זה חדר-תפילה (8 על 4 מ') (לוח ז', ציור 3), בעל אפסיס קטנה משלו (כדאי לציין שלבנים רומאיות שימשו ליסוד האפסיס, ובראשה מונחת לבנה טבועה בחותמת הלגיון). תא זה היה מרוצף פסיפס צבעוני מעוטר דגמים (guilloche, פרחים וכו') ובו גם כתובת ביוונית (לוח ו', ציור 2) לאמור:

+ K(uql)ε ο Θ(εο)ς του αγίου Γε[ωργίου] του μνηστήτου του
[καρ]ποφορη[σαντος +]

(ה' אלוהי גיאורגיוס הקדוש זכור את המנדב).

אמור מעתה שהכנסייה והמנזר היו נקראים על שם קדוש זה. מעבר לתא התפילה נמצאה חצר ובה פתח הבור; מעבר לה חדר נוסף מרוצף פסיפס לבן, ובו שקע עגול (לוח ז', ציור 5).

גם בשטח זה ניכרים שינויים ותוספות מאוחרים. מצד צפון נוסף על הכנסייה בניין המכיל שני קברי-פיר מטויחים, ובקירותיהם תקועים נדבכי אבן המשמשים מדרגות. מזרחית לאלה נמצא קימור תת-קרקעי (כעין קרפטה), ששימש כנראה מקום לליקוט עצמות.

הכנסייה נשרפה באש (במרד השומרונים 532 או בעת פלישת הפרסים 614?) ואחרי חורבנה חידשו אותה בשינויים שונים. בחצר הניחו רצפת-פסיפס לבנה על שכבת השרפה ואף סתמו בור שני בפינה הדרו-מית-מזרחית. הותקנו גם שתי תעלות נוספות אל הבור הנשאר.

מתקבל על הדעת, שתיקונים אלה נעשו בימי יוסטיניאנוס, ולא בתקופה הקצרה שבין הפלישות הפרסית והערבית. סימני השרפה ברצפת התא ובכתובת מעידים, שאלה קודמים לשרפה. מכאן שיש לייחס את הכנסייה לראשית המאה הו'. יש לשער, שהיא נבנתה במקום זה, מפני שעולי

הרגל שהיו באים מן החוף בדרך מוצא צפו מכאן לראשונה את כיפת האנסטסיס ואת עיר ירושלים.

קירות הכנסייה היו נמשכים מערכה והם מתחברים עם שורת חדרים מרוצפים בפסיפס — כנראה שרידי המנזר השייך לכנסייה. אחרי התקופה הביזאנטית פסקה ההתיישבות במקום.

הערה: מר דותן הפנה את דעתי לכתובת פסיפס שנמצאה ביריחו¹¹. כתובת זו מציינת את קברו של הכומר קיריאקוס, אשר "יסד את מקום התפילה (εὐαγγέλιον) של הקדוש המהולל גיאורגיוס ונתן אותו במתנה לכנסייה החדשה של התיאודוקוס המהוללת שבירושלים". איש זה מת בדצמבר 566. אם הכוונה כאן לאותה כנסייה של גיאורגיוס, הרי לפנינו הוכחה נוספת, שהכנסייה נבנתה במחצית הראשונה של המאה ה-6.